

ד' זית, האוטופיה השומרית: השומר הצעיר בפולין, 1921-1931

Review by: יעל ויילר

Zion / ציון, Vol. (תשס"ד), (סט, חוברת ב), pp. 253-257

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70036408>

Accessed: 28/11/2011 04:12

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

דוד זית, האוטופיה השומרית: השומר הצעיר בפולין, 1921–1931, המרכז למורשת בן-גוריון בשדה בוקר, יד יערי – מרכז תיעוד וחקר של השומר-הצעיר גבעת חביבה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ירושלים תשס"ב, 518 עמ'

במרכז ספרו של דוד זית על תנועת הנוער 'השומר הצעיר' במזרח אירופה ובארץ ישראל בשנות העשרים של המאה הכ' עומדת השאלה: כיצד ומדוע התחולל בה המעבר מתנועת נוער ציונית לאומית, פתוחה למשבי רעיונות הזמן, של נוער משכיל ומלא בגעגועים ובחזון, מבתים מבוססים יחסית, אל תנועת נוער ובוגרים ציונית-קומוניסטית 'מונוליטית' ו'מגובשת', של שוללי השכלה מוסדית ומעדיפי 'ראליזם' ו'מטריאליזם', יוצאי 'מעמד חברתי' מרושש. סוגיה רבת פנים זו ריתקה אליה דורות של חוקרים.¹ את שלב התודעה הראשון של 'השומר הצעיר', עד תחילת שנות העשרים של המאה הכ', מכנה זית 'אוטופיה', בעקבות קרל מרקס ופרידריך אנגלס ותלמידיהם, אשר הגדירו כך את כל אותן התורות והשיטות הקוראות לתיקון החברה האנושית אשר נודעו לפני התורה המרקסיסטית 'המדעית'. בארבעה-עשר פרקי הספר, שעליהם נוספו מבוא וסיכום ארכני, מבקש זית להוכיח כי רעיונות 'האוטופיה' נשארו מושרשים בתפיסת העולם 'השומרית' מתחת לשלב 'המדעי' – אותם בנייני-על מרקסיסטיים אשר הוצבו ב'תודעה השומרית' ביד איתנה למן אמצע שנות העשרים ואילך. ולא זו בלבד אלא שזית עצמו משוכנע כי חניכי תנועת 'השומר הצעיר' לדורותיה, רובם ככולם, היו לממשיכי הנאמנים של 'תרבות' נעוריהם. במילים אחרות, הם נשארו עד זקנה ושיבה ילדים ובוגרים גם יחד, חברים באיזה אופן במסדר 'השומרי', במידה רבה בגלל כוחו המעצב של החינוך 'השומרי' בגיל הילדות והנעורים, כל זאת ברוח הצעתו של מרטין בובר ומשנתו של זיגמונד פרויד, אשר הופנמו באדיקות בידי בני דורו של מאיר יערי בשלב הראשון, 'האוטופי'.²

התמורה בדמות האדם והחברה של 'השומר הצעיר' במהלך העשור שבו דן הספר התחוללה אפוא כשלב על גבי שלב ולא כמטמורפוזה גמורה, והתודעה השומרית התאפיינה מראשיתה בדואליות מרובדת. ויעידו על כך ערכי צבאיות נאמנת וערכי אנושיות עמוקה שחיו בכפיפה אחת; הדגשת המנהיגות וההיררכיות התנועתיות בצד ויתור על הנהגת האומה; המצאתה של תורת השלבים ('האטפים') הלאומית והמעמדית; הופעתו של המושג 'דו-לאומיות' במצע 'השומרי' תוך כדי שלילתה האנרכיסטית של 'המדינה' (עמ' 230–231),³ וריכוז הנהגת 'השומר הצעיר' לאורך שנות חיים בידי הצמד מאיר יערי ויעקב חזן. אלה היו השילובים והמיזוגים. ההתנגשות הבלתי נמנעת כביכול של היסוד 'האוטופי' עם היסוד 'המדעי'-המרקסיסטי, ו'אחיות החנק' שלהם בתודעתם ובחייהם של 'שומרים' רבים,⁴ הן שגרמו אליבא דזית לכל אותן הסערות והקטטות בתנועת 'השומר הצעיר'. אף יש לתלות בכך את

- 1 ראו למשל: א' מרגלית, "השומר הצעיר" – מעדת נעורים למארכסיזם מהפכני (1913–1936), תל-אביב תשמ"ה; ד' זית, חלוצים במבוכ הפוליטי, התנועה הקיבוצית 1927–1948, ירושלים תשנ"ג; ז' צחור, חזן – תנועת חיים: השומר הצעיר, הקיבוץ הארצי, מפ"ם, ירושלים תשנ"ז; ע' בסוק, 'נעורים וערכי נעורים בתנועת הנוער', קיום ושבר, בעריכת י' ברטל וי' גוטמן, ב, ירושלים תשס"א, עמ' 573–604.
- 2 ראו, למשל: י' ויילר, 'הרעות של "השומר הצעיר"', קתדרה, 102 (טבת תשס"ב), עמ' 63–96.
- 3 ועיינו גם: ד' זית (עורך), ייסוד הקיבוץ הארצי, חיפה, 1–3 באפריל 1927 (מקורות לחקר תולדות השומר הצעיר, 5), גבעת חביבה 1987.
- 4 זית, עמ' 1, 223–228, 395–397, 411–413.

פרישותיהם ההמוניות של חניכיה מקבוצותיהם המאורגנות אל המפלגות והארגונים הקומוניסטיים והאנטי ציוניים במזרח אירופה ובארץ ישראל.

זית מבקש לאשש הסבר אידאולוגי-סוציולוגי זה הבא 'מבפנים'. ואולם, לאור התיאור המפורט והעובדות שהוא מביא ניתן לטעון, כי המעבר החד וההשתנות בתנועת הנוער 'השומר הצעיר' היו חלק אינטגרלי של התמורה ושל ההרעה החברתית והכלכלית המתמדת במצב היהודים במזרח אירופה בעשור שאחרי המלחמה הגדולה: 'תקופה של סבל ושקיעה בפתחו של האסון הנורא ביותר' (עמ' 392). וכך הלכו והתעצמו, הלכו והקצינו, ניסוחיהם של הזרמים האידאולוגיים-החברתיים המובילים בחברה הכללית, הלאומיות והקומוניזם, במשך שנות העשרים באירופה כולה. 'רוח הזמן' (Zeitgeist) בחברה הכללית והיהודית בחוץ לארץ ובארץ מאמצע העשור חייבה פוליטיקה 'ראלית', 'רציונלית', שמעשים 'ממשיים' כביכול בידה, והיא הבריחה את התפיסה החלוצית ה'אוטופית' וה'נאיבית' ששלטה לכאורה עד כה.⁵ אכן, כך היה המעבר שחל באותן שנים בדרכו של זיגפריד ברנפלד, תלמידו של זיגמונד פרויד, חסיד תנועת הנוער הגרמנית החופשית Wandervogel (גרמנית: ציפור נוד), ומורם ומדריכם של אנשי 'השומר הצעיר' הראשונים בווינה, אל תורת המרקסיות לדקדוקיה; הוא הדגים היטב את תמורות התקופה, ותנועת 'השומר הצעיר' בתוכה.⁶

המעבר המפוכח כביכול מן השלב 'האוטופי' אל השלב 'המדעי' בתנועת 'השומר הצעיר' כלל את הוצאתם או דחיקתם אל שולי הקודקס התנועתי של רעיונות שהשפיעו מאוד על הדורות הראשונים של מדריכי וחניכי 'השומר הצעיר': הגות וספרות יוונית ורומית וגרמנית, רעיונות תנועת הנוער הגרמנית 'החופשית', ומשנת הסוציאליזם והאנרכיזם הוולונטריים מבית מדרשם של גוסטב לנדאוואר ופטר קרופוטקי.⁷ את מקומן תפסה הספרות הקומוניסטית המהפכנית 'המדעית' של מרקס ואנגלס ושל המהפכנים הרוסים שהושפעו ממנה, כמו ולדימיר לינין, או הפולנים, כמו סטינסלב בוזובסקי.⁸ בד בבד שקעו ונתכחשו התרבות היהודית המסורתית והמיסטית והנהייה המחודשת אחריהן, אשר אפיינו את 'השלב הראשון'. עם זאת, גברה ההתעניינות בהגות יהודית לאומית-סוציאליסטית-קומוניסטית חדשה, כמו זו של א"ד גורדון או של בר בורוכוב, אשר הייתה נר לרגליהם של ארגונים ושל מפלגות פועלים כמו 'הפועל הצעיר' ו'פועלי ציון', כבר בימי העליה השנייה, ושל 'אחדות העבודה' ו'גדוד העבודה' על שם יוסף טרומפלדור, בימי העליה השלישית, וכמובן, משנתו של המנהיג הצעיר מאיר יערי.⁹ במקומם, על גביהם וכגלגולם של מושגי היסוד של 'העדה השומרית' בשנים ראשונות: 'הארוס' ו'הברית החדשה' הגברית ההומו-אירוטית שבמרקזה ניצב המנהיג,¹⁰ נוצרו מאמצע העשור בזה אחר זה המושגים 'השומריים' המקוריים: 'שלמות הרעיונות החיוניים', 'יישור הקו', 'גיבוש אידאולוגי', 'קיבוץ מונוליתי' ו'קולקטיביות רעיונית'. הם ביטאו בין השאר התמודדות סיופית עם אותה דואליות

5 ב' כצנלסון, 'עין רואה ו... קורצת' (דבר, כ"ב בכסליו תרפ"ז, 28.11.1926), בתוך: כתיב ב' כצנלסון, ג. תל-אביב תש"ז, עמ' 64-65.

6 עיינו: ז' ברנפלד, העם והנוער, מרחביה 1948.

7 זית, עמ' 48-49, 57, 142, 207-208.

8 זית, עמ' 143, 194-196, 243.

9 זית, עמ' 196-197, 279, 334.

10 זית, עמ' 47-49, 65, 74, 202.

'שומרית' מושרשת, ובעצם את השאיפה למיזוגם של קצוות,¹¹ ושמא גם את כוונותיה הנחושות של המנהיגות לשמר את מעמדה.¹² זית מגלה לנו ש'אוטופיה' היא לעתים עניין של גאוגרפיה; מאיר יערי, למשל, נהג 'לסגת' לשלב 'האוטופיה' בהרצאותיו לפני קהלים בגולה, כאשר כבר היה שקוע כביכול עד צוואר בשלב 'המדעי' המרקסיסטי בהרצאותיו לפני קהלים בארץ (עמ' 203, 390).¹³

האם וכיצד סייע המעבר התודעתי לתנועת 'השומר הצעיר' לשרוד ולהתפתח ברחוב היהודי במזרח אירופה, במרכז וביישוב היהודי בארץ ישראל? במשך העשור פעלו ונוסדו באירופה תנועות הנוער 'החלוץ', 'בית'ר', 'גורדוניה', 'עקיבא' ו'הנוער הציוני'.¹⁴ תאי הצעירים של מפלגות 'פועלי ציון שמאל' 'פועלי ציון ימין', 'הבונד' וארגוני החזית והמתחרת של הקומוניסטים. מפלגות אלה חדרו בהצלחה ל'קן השומרי' ו'תרמו' את חלקן לתמורה בהגדרותיה העצמיות של תנועת 'השומר הצעיר', לדחיקתה לפלח חברתי ורעיוני מסוים, כמו גם לעריכתם של רבים מתחבריה, מלבד נשירתם הסתמית של רבים.¹⁵ האם היה תהליך ההשמאלה של תנועת 'השומר הצעיר', או ליתר דיוק ההיתפסות שלה לקומוניזם עדכני, תהליך בלתי נשלט שעלה 'מלמטה', משורות החניכים (עמ' 184-186)? ושמא היה זה תהליך מחושב של קומץ המנהיגים בארץ, בגליציה (לשעבר) ובפולין: מאיר יערי, יעקב חזן, רישארד ויינשטראוב, אלעזר וילדר-פראי, מרדכי אורנשטיין-אורן ויעקב ריפתין.¹⁶ תהליך אשר הביא לירידת 'המונופולין' של 'השומר הצעיר' בקרב הנוער היהודי במזרח אירופה ובמרכז, כדבריו של ברל כצנלסון?¹⁷ ואולי גרמה לכך סיבה שלישית: קומץ המנהיגים ראה דווקא באלה הנוטים להיות קומוניסטים-ציונים את החניכים הממושעים ל'דיקטטורה החינוכית' (עמ' 212, 387), המסורים עד אין

11 זית, עמ' 42, 249, 251-255, 336-339, 358, 361, 399, 410.

12 עיינו, למשל: ש' סלומניצקי, אומגה בואדי קאקאו, בית-אלפא 2002, עמ' 97-98.

13 ועיינו, למשל: מ' יערי, נאום פתיחה (הועידה העולמית של 'השומר הצעיר', דנציג 1927), בתוך: א' צור (עורך), ראשית התנועה העולמית 'השומר הצעיר' (מקורות לחקר תולדות השומר הצעיר, 6), גבעת חביבה 1997, עמ' 60: 'כל זמן שהיינו בארץ נשאים על גלי הרומנטיקה של אחרי המלחמה, רומנטיקה של הצהרת בלפור, רומנטיקה של המושבה השומרית, כל זמן שהיינו היחידים שרצו בכל רמ"ח אבריהם לא"י וכל הצבור שש לקראתנו, היינו יכולים להרשות לעצמנו קו אידאולוגי עקבי של ה"אני מאמין" הצרוף, קו של האימפרטיב הקטגורי [של צמנואל קאנט], אולם חלפו כבר ירחי הדבש בו בזמן היינו קומץ של וולונטריסטים הנשאים על כנפי שאר הרוח, כשהיינו בסטדיום של Weitschmerz (=צער העולם) שב"קהליתנו" (=קובץ קהליתנו, תרפ"ב). כיום אנו אורחי המציאות המתוחה על-גבי צלב של סבל. היום אנו לא הוויים, אלא לוחמים גבריים ובעלי דאגה. כל כח אשר מוצא לריק אין לו כפרה, כל איש אשר הולך לנו לאבוד אין לו תמורה. היום אנו מחשיבים (י) את דרכנו מתוך חשבון של כילי אשר שומר על "שאר ישוב" של ישראל המוכשר לגאולה למען לא ירד לטמיון. היום אנו מוכרחים להיות ריאליים, כאשר תחת דגלנו כנסנו את עדידת היהדות לעשרות אלפיה. עתידים אנו לתת דין וחשבון בפני אלהי ההיסטוריה הישראלית ואלהי האנושיות.'

14 מתבקשת השוואה שיטתית בין תנועות הנוער השונות לבין 'השומר הצעיר'. למשל, חניכי התנועה בפולין 'התהדרו בלבושם המיוחד והצורה הצופית הקפדנית נשמרה [אצלם] על כל תגיה ודקדוקיה, על העניבות, תווי ההצטינות, צבעי הקבוצות למיניהם וסוגיהם' (זית, עמ' 80).

15 זית, עמ' 178-186, 268-273, 324-331, 340-345, 353-356, 377, 381-383, 403-404, 409.

16 זית, עמ' 111-112, 121, 210.

17 ב' כצנלסון, תשובה לייכוח (דבר, ט' בשבט תרצ"ד, 25.1.1934), כתבי ב' כצנלסון, ו, תל-אביב תש"ז, עמ' 290-291.

קץ, המוכנים לכל סבל, החברתיים והערכיים זה בזה ביותר. הם הם אשר הגיעו בהמוניהם ל'קן', נשארו בו, ונבחרו מתוך גדודי החניכים לקיבוצי העלייה וההתיישבות בארץ ישראל. בקיבוצי העבודה וההתיישבות בארץ ישראל נמשכה העזיבה למגוון של ארגונים ותנועות: 'הצופים', 'הפועל הצעיר', 'אחדות העבודה', מפלגת פועלי ארץ ישראל (מפא"י), והמפלגה הקומוניסטית הארצישראלית בגלגוליה השונים. תהליך זה עברו גם רבים מחברי 'גדוד שומריה' ליד חיפה, מקיבוצי 'השומר הצעיר' א-ג ומקבוצות נוספות של עולים במחציתו הראשונה של העשור. הללו התיישבו בתל-צור (אשר נעזבה), בבית אלפא, בגן שמואל, במשמר העמק, במרחביה, בשריד ובמעברות. אף כך אירע לקיבוץ 'השומר הצעיר מססס'ר', אשר עבר כולו אל 'הקיבוץ המאוחד' והתיישב באפקים, ולחברי קיבוצי 'עלייה' במחציתו השנייה של העשור, אשר התיישבו בעין-שמר, בגן שמואל (לאחר עזיבת 'השומרים' הוותיקים), בעין החורש ובמזרע.

בכמה סוגיות בוחר זית להסביר את תולדות 'השומר הצעיר' מזווית הראייה הארגונית והמפלגתית הפעלתית והמגובשת תרתי משמע. לעתים נוצר הרושם שהמחבר ישב אל שולחן העבודה של המנהיגות הנערצת, ולא מילתא זוטרתא היא! על כן, בעיני זית (כמו בעיני רבים מבני דורו 'השומרי') לא הייתה בשלה תודעתם הציונית של כל חברי ביל"ו ושל אנשי העלייה השנייה והשלישית, ובכללם 'השומרים' [אשר] הגיעו ארצה בימי העלייה השלישית בלא אידאולוגיה ברורה ומעוצבת' (עמ' 32, 223, 395). תכנית 'המושבה השומרית' אשר נשא חניכי 'השומר הצעיר' בצקלונם לארץ ישראל, ומכוחה נוסד 'קיבוץ השומר הצעיר' א' אשר התיישב בבית אלפא בשלהי קיץ תרפ"ב (1922), מוגדרת אצל זית כעניין 'מעורפל... לא-ברור וערטילאי' (עמ' 31, 45, 274, 385). האומנם הייתה תכנית 'הקבוצה הגדולה' הכלכלית הענפה של שלמה לבקוביץ-לביא באדמות עמק יזרעאל, אשר נתממשה מעל המשוער על ידי פלוגת גדוד העבודה בעין חרוד, 'יומנית מאוד' (עמ' 122)? האומנם יש לראות כ'מרקסיסטים דוגמטיים'¹⁸ את אלה שאינם תומכי 'קונסטרקטיביזם ציוני', דהיינו סוציאליזם מתון בלוויית לאומיות ציונית, וכל אלה שמשמאלו: קומוניסטים בלבד, חניכי 'השומר הצעיר' או סתם יהודים? והצעירים 'השומרים', אשר הסתערו בשנתם הראשונה בארץ על פרדסני בנימינה משום שראו בהם 'אויב מעמדי', כלום אכן היו 'דון-קישוטים' (או שמא זירזו את יישובם המוסדר במשקים חקלאיים: עמ' 377)? מה בעצם התחולל בתודעתם של אלפי חניכי התנועה בחוצה לארץ ובארץ באותן שנים? הקוראים המסקרנים מקביעתו של זית כי ב'השומר הצעיר' 'נכתב אפוס פדגוגי לא על ידי מנככים דגולים, אלא על ידי נערים ונערות בני 16-17' (עמ' 405), 'מצאו את מבוקשם במקום אחר'.¹⁹

כמה מקביעותיו של זית צריכות דיון וליבון נוספים: האם הייתה כל 'האורתודוקסיה היהודית בפולין... אנטי-ציונית להלכה ולמעשה' (עמ' 14)? האם 'הלשון, התרבות וההינון העבריים הגיעו להישגים ולפריחה רק באזורי הספר המזרחיים של פולין' (עמ' 16)? הנכון הוא כי 'התנועה השומרית לא דיברה בלשון ססמאות רמות ולא הרימה את נס המרד' (עמ' 20)? האומנם נוצרה 'מסורת' הווידיים בצוותא בקבוצה 'השומרית' בביתניה בשנת תרפ"א (עמ' 49), או שמא היא הייתה המשך של הקן

18 זית, עמ' 1. מינוח דומה: שם, עמ' 227, דברי מרדכי בנטוב.

19 למשל: מ' זרטל, קן נעורים, השומר הצעיר בוארשה 1913-1943, תל-אביב תש"ם; י' שמיר (עורך), השומר הצעיר בפולין 1913-1950, קובץ מסות ותעודות, תל-אביב תשנ"א.

'השומר' עוד מחוץ לארץ? האם אכן לתנועת 'השומר הצעיר' בשנותיה הראשונות בארץ ישראל לא היה כלל 'גיבוי ציבורי או פוליטי' (עמ' 56), או שמא נעזרה בעניינים רבים במפלגת 'הפועל הצעיר'? האומנם קובץ 'קהליתנו' 'צלל כאבן במים, ועד מהרה נשכח' ידוע כי הקובץ השפיע על חוגים שונים ביישוב, ואף הועתק בקני התנועה בחוץ לארץ מילה במילה לאחר שעותקיו אולו, ונלמד שנים רבות בקני 'השומר הצעיר'.

זית מדבר בהכללה על 'השומרים' בימי העלייה השלישית ועל דעתם הלא נוחה מתופעות שונות בציבור הפועלים וביישוב היהודי הארצישראלי (עמ' 55). חשוב לציין, כי מבין כאלף חניכי 'השומר הצעיר' אשר הגיעו לארץ בשנים 1919–1923, על פי אומדן זהיר, הצטרפו אל קיבוצי 'השומר הצעיר' המאורגנים רק כרבע מהם עד 1923 לערך. האומנם קיבוץ ב', הוא משמר העמק, 'לא הושפע ממורשת קן וינה וביתניה עילית' (עמ' 126)? הרי חונכיו וחבריו הראשונים, אליהו רפפורט, יהושע בירר ושמואל גולדשטיין-גולן, השתייכו באופן מובהק לאותה המורשת. ב־25 באוגוסט 1920 ('א' באלול תר"ף) לא נערכה 'אספת היסוד של גדוד העבודה', אלא התקיים טקס צבאי להכרזתו. גדוד העבודה איחד רק את מקצת 'מפוזרי העלייה החלוצית מרוסיה' (עמ' 56), וההחלטה לקרוא על שם המנהיג החלל יוסף טרומפלדור נפלה ימים רבים לפני ההכרזה. 'הקדע הפוליטי' בין גדוד העבודה להסתדרות הכללית²⁰ אירע כבר בקיץ תרפ"א (1921), כאשר התבררה שאיפת מנהיגותו וליבתו החברתית לבלעדיות ארגונית-פועלית וצבאית, כנגד הנהגת ההסתדרות הכללית ומוסדותיה. הופעתו של פלג קומוניסטי נטול אמונה ציונית בגדוד העבודה בשנת תרפ"ד (1924), התפלגותו, וירידתו המאורגנת של מקצת חבריו לרוסיה הסובייטית בשנת תרפ"ז (1927), היו אכן, בדיעבד, בבחינת תמרור 'גבול לפניך' לאנרכיסטים ולקומוניסטים שוחרי ציון או לציונים שוחרי מרקס ואנגלס בתנועת הפועלים הארצישראלית. ולבסוף, דומה כי חיבור מונומנטלי כמו ספרו של זית התקשה להגיע לגיבוש ולהאחדה מלאים. הפרקים מוגשים לקוראים כמגילות-מגילות וענייניהם רצוא ושוב, ומספר פרשות חזרות לעתים באותו נוסח.²¹ ואולי ניתן ללמוד מכך דבר מה.

לסיכום, שוחרי ההיסטוריה היהודית חייבים תודה גדולה לדוד זית על מפעלו ועמלו הגדול, אשר נוצק אל קורפוס מחקרי מלא וגדוש על 'השומר הצעיר' בשנות העשרים של המאה הכ'. זית יצר ספר יסוד לכל מי שרוצה לרכוש תובנות בתולדותיהן של תנועות הנוער והפועלים היהודיות במזרח אירופה ובמרכז ובארץ ישראל, בתולדות התנועה הקיבוצית לדורותיה, ובהתנהלותה של הפוליטיקה הישראלית בראשית דרכה.

יעל ויילר

20 זית, עמ' 128–129, 216–217, 359.

21 על פרשת עלייתה העצמאית של שולמית גוטגלד-בת-דורי, ראו: זית, עמ' 106, 297. על עלייתו 'הבודדת' של רישארד ויינטראוב ראו: שם, עמ' 36, 111. על דיווחו של אפרים רייזנר על 'השומר הצעיר' בשליחותו בגליציה בשנת 1926, ראו: שם, עמ' 209–210, 306–307. על חוות ההכשרה החקלאית בצ'נסטווחובה, ראו: שם, עמ' 317, 372.